YARGITAY DERGİSİ
JOURNAL OF THE COURT OF CASSATION
YD, CİLT/VOLUME: 48, SAYI/ISSUE: 3, TEMMUZ/JULY 2022
SS./PP. 799-820

MODERN ZAMANLARDA HUKUK DEVLETİ OLGUSU

THE RULE OF LAW PHENOMENON IN MODERN TIMES

Dr. Selim MİSAFİR*

ÖZ

Toplumsal adalet ve siyasal meşruiyetin sağlanması yolunda başat hukuki kuramlardan biri, hukuk devletidir. Devlet gücünün hukuk ile sınırlandırılması ihtiyacının ürünü olan hukuk devleti olgusu, modern dünyada hukukun egemen olduğu bir devletin tesis edilmesi uğrunda verilen düşünsel ve toplumsal mücadeleler ile yükselen bir değer olmuştur. Modern dönemler itibariyle hukuki sahada yapısal sistematiğe kavuşan hukuk devleti, anayasal demokratik bir rejimi ve insan hak ve özgürlüklerine saygılı bir yönetim anlayışını hâkim kılma ideali ile küresel bir siyasi referans ve evrensel bir hukuki standart haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: demokrasi, hukuk devleti, insan hakları, modern devlet, modern hukuk.

ABSTRACT

The rule of law is one of the leading legal theories in ensuring social justice and political legitimacy. This phenomenon, which is the outcome of the need to limit the state power by law, has become a rising value with the intellectual and social struggles for the establishment of a state where the law is hegemon. The rule of law, which has gain its systematic structure in modern eras, has turned into

Makalenin Geliş Tarihi : 23/05/2022
Makalenin Kabul Tarihi : 06/07/2022

* Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı.
e-mail: selimmisafir@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9268-6104

a global political reference and an universal legal standard, with the ideal of predominating a constitutional democratic regime and a governance conception that respects human rights and freedoms.

Keywords: democracy, human rights, modern law, modern state, rule of law.

GİRİŞ

Hukuk devleti, tüm dünya halklarının medeni bir toplum olma hedefiyle peşine düştüğü idealdir. Demokrasiye odaklanmış insan haklarına saygılı hukuk devleti anlayışı, bu nedenle modern siyasi iktidarların temel meşruiyet araçlarındandır. Bu bağlamda kamu hukukunun temel kavramlarından biri olan hukuk devleti, dengeli devlet ve sivil toplum idealleri ile özgürlükçü ve adil bir hukuk sisteminin tesisinde öne çıkmaktadır.

Modern zamanlarda toplumsal ihtiyaçlara matuf muhtelif kurallar, zamanla bir normlar sistemine dönüştürülerek devlet yapısı içerisinde düzen sağlanmak istenmiştir. Özellikle Batı demokrasilerinde ortaya çıkan adalet ve hakkaniyet ihtiyacı, hukukun egemen olduğu bir devletin teşkil edilmesine önayak olarak günümüz anayasal demokrasilerinin vazgeçilmez unsuru olan hukuk devleti olgusunun hayata geçirilmesine katkı sağlamıştır. Böylece bir devlet yönetim pratiği olarak hukuk devletine geçildiği ve hukuk devleti olgusunun ilkesel anlamda modern ve mevcut görünümüne kavuştuğu görülmektedir.

I. HUKUK DEVLETİNE GEÇİŞ

Devlet kudretinin sınırlandırılması düşüncesi modern çağlarda geliştirilmesine karşın, geçmiş toplumsal kurum ve düşüncelerden etkilenmiştir. Hukuk devleti yaklaşımı, kendiliğinden ve doğrudan gelişmeyip bu sahada aşılan pek çok evrenin akabinde tedrici bir biçimde ortaya çıkmıştır. Buna mukabil, sistematik biçimde hukuk devletinin bir ilke olarak tarih sahnesine çıkışının çok eski olduğu söylenemez. Kavramın 18. yüzyılda gelişen polis devletine karşı bir tepki

olarak doğduğu[1] genel kabul gören bir savdır. Hukuk dilinde hukuk devleti terimi, devletin hukuk ile bağlanmadığı polis devleti deyiminin 'mefhum-u muhalif'ini ifade eder.[2] Nitekim günümüzde de yönetiminde hukukun egemen olmadığı ve kişilerin hukuki güvenliğinin sağlanmadığı devletlere, hukuk devleti karşıtı olmasına atfen polis devleti denir.[3]

Mutlakiyetçi rejimlerin güç odaklı devlet yaklaşımlarına karşı burjuva hareketlerinin yaratısı olan[4] hukuk devleti fikriyatına, devletin görevini yalnızca kamusal güvenlik ve düzeni sağlamaktan ibaret bulan polis devletinin uygulamalarına 19. yüzyılda ortaya çıkan tepkiler neticesinde geçilmiştir.[5] Başlarda polis devletinde idarenin herhangi bir faaliyetini dava etmek mümkün değilken 18. yüzyıl ile birlikte öncelikle Almanya'da hazineye karşı dava yolu açılmıştır. 19. yüzyıl başlarından itibaren ise, idarenin tüm hukuka aykırı işlemlerinin dava edilebilir olduğu görülmektedir.

Fransız Devrimi'ni izleyen yıllarda Avrupa'da mutlak hükümdarlıkların yıkılmasına bağlı olarak polis devleti anlayışı zayıflamış ve yerini verilen büyük mücadeleler sonunda belli aşamalarda hukuk devletine bırakmıştır. Fransız Devrimi'nin en önemli özeliği, bir anlamda klasik devlet anlayışına son verip modern demokratik hukuk devleti anlayışının ortaya çıkmasını sağlamasıdır. Devrimi besleyen temel düşünce, 'devlet benim' anlayışı karşısında 'devlet biziz' temeli üzerinde yükselir. Fransa'daki bu devrimin devlet biçimlerine dair getirmiş olduğu en önemli değişim, monarkın elinde olan otoriteyi

1 Doehring, Karl: Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku), Çev. Ahmet Mumcu, İstanbul 2002, s. 210.

2 Özbudun, Ergun: Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2014, s. 126.

3 Günday, Metin: İdare Hukuku, Ankara 2011, s. 38.

4 Huber, Ernst Rudolf: "Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet" Çev. Tuğrul Ansay (AÜHFD, C. 27, S. 3, 1970, ss. 27-51), s. 34.

5 Dikmen Caniklioğlu, Meltem: "Hukuk Devletinde Siyasi İktidar ve Yargının Karşılıklı Konumu-İlişkileri", (Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 10, S. 1, 2008, ss. 9-58), s. 15.

yasalara aktarmış olmasıdır.[6] Egemenliğin genel iradenin tezahürü olarak halkın temsilcilerinden müteşekkil olan parlamentoya ait olduğu keskin biçimde belirlenmiş ve yasama yetkisi ile donatılan bu devlet organı ile -hukuk devletinin öncül unsuru olarak- ancak yasal çerçevelerde hareket edebilen bir yönetim anlayışı ikame edilmiştir.

A. HUKUK DEVLETİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Devleti hukuk ile tam olarak bağlı kılmak ve bu bağlılığı sürekli hale getirebilmek, zorunlu olduğu kadar zahmetli olmuştur. Zira devletin fonksiyonel anlamda görevlerini yerine getirebilmesi için her yerde görünür olmak gibi bir rolü bulunmaktadır. Bununla birlikte devlet, her bir faaliyetini ancak yasallık ve dahası meşruluk koşullarına uygun yaptığı ölçüde toplum nezdinde otorite olabilir. Bu bağlamda devleti hukuk ile tam anlamıyla bağlamak ve zikredilen hukuki bağın devamlılığını sağlamak, insani gerçeklikler ışığında temel bir toplumsal ihtiyaca dönüşmüştür. Bu kapsamda hukuk devleti, tarihsel süreç içerisinde kişilerin devlet otoritesi karşısında korunmaları ihtiyacının ürünüdür.[7]

İnsan hakları gibi tarihsel ve kuramsal bir evrim sonunda olgunlaşan[8] hukuk devleti, Yeni Çağ ile birlikte artık mutlak görülmeyen devlet kudretinin doğal hukuk anlayışı ile temellendirilerek kişi hakları ile sınırlandırılması doktrini[9] ekseninde bireyin korunması ihtiyacının doğal sonucudur. Yönetimi hukukla bağlama çabaları kapsamlı ve sistemli bir şekilde ancak 19. yüzyılda ortaya çıkabilmiş ve asıl olarak kişilerin devlet otoritesi karşısında korunmaları gereksiniminden doğmuştur.[10] Kamu hürriyetlerinin kazanılması yolundaki siyasal mücadeleler ve haksızlık tecrübeleri neticesinde devlet kudreti kişiler

6 Ağaoğulları, Mehmet Ali: "Demokratik Mitoslar: Halk-Ulus Egemenliği ve Siyasal Temsil", (AÜSBFD, C. 46, S. 1, 1991, ss. 21-30), s. 24.

7 Kapani, Münci: Kamu Hürriyetleri, Ankara 2013, s. 249.

8 Erdem, Fazıl Hüsnü: "Hukuk Devleti ve 1982 Anayasası", (Liberal Düşünce Dergisi, C. 4, S. 16, 1999, ss. 32-56), s. 39.

9 Kapani, s. 250.

10 Özbudun, s. 126.

lehine sınırlandırılmış, bireylere devletin karışmayacağı negatif bir statü alanı tanınmıştır. Bu mücadelelerin sonrasında insan için devlet anlayışı gelişmiş, bireysel haklar devlet organizasyonu için birer amaç olmuştur. Bundan böyle devletin amacı, bireyin mutluluk, refah ve güvenliğini temin etmektir.

Mutlak görülen hükümet anlayışını bireysel değerler üzerinden inşa etmeyi gaye edinen bu yönelimler, 17. ve 18. yüzyıl düşünsel ortamında yaygınlaşan liberal düşünce ile açık ifadesine kavuşmuştur. Bireyi kutsayan bu ideolojide hukuk devleti ilkesi, liberal demokrasinin tesis edildiği bir liberal devlet ideasında öne çıkmaktadır. Liberalizmin toplumsal yaşamda *modus vivendi* yerine geçen bir aygıt[11] olarak gördüğü[12] hukuk devleti, liberal düşüncenin ihtiyaç duyduğu serbestiye hitap etmiştir. Zira en muhtaç olduğu şey özgürlük olan[13] burjuvazinin siyasal mücadele alanlarını genişleten bu kavram, aynı zamanda ekonomik faaliyetlerini güvence altına almaktadır.

Burjuva toplumunun varlığı ve meşruluğu için siyasal savaş kavramı olarak ele aldığı hukuk devleti ilkesi, hukuki değerler yararına bir güvenceler sistemi anlamına gelmektedir.[14] Devlet müdahalesini kısıtlayarak serbest ticareti ve girişim özgürlüğünü temin eden hukuk devleti, burjuva sınıfının araçsallaştırdığı yasalar ile hukuki öngörülebilirlik için norm alanı oluşturarak ekonomik ve toplumsal ilişkiler üzerinde hukuk güvenliğinin tesis edilmesi amacına hizmet etmektedir. Yine genel ve soyut mahiyette çıkarılan yasaların eşit olarak herkese uygulanabilmesi, fırsat eşitliğine hizmet ederek kapitalist ekonomi modelinin önünü açmaktadır. Liberal burjuvazinin bu gerekliliklerden kaynaklanan hukuk devletine dair etkin talepleri, onu kabil gören yönetim anlayışının karşılık bulmasını sağlamıştır.

11 Dikmen Caniklioğlu, s. 15.

12 Bu konuda ayrıca bkz. Özcan, Mehmet Tevfik: "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruyeti", (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 64, S. 2, 2006, ss. 119-144), s. 122 vd.

13 Göze, Ayferi: Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 2013, s. 82.

14 Huber, s. 29.

Hukuk devletinde, devletin organik ve kurucu unsuru hukuktur. Bu olgu, hukuku devletin harcı yapmaktadır. Buna göre, hukuksuz olarak inşa edilen bir siyasal yapıya devlet denemez. Devlet, varlık gayesi olan hukuka muhtaçtır. Buna ulaşmasının meşru ve teknik metodu ise hukuk devleti ilkesidir. Devlet aygıtı ancak hukuk ile tanzim edilebilir. Bu hukukileştirme yöntemi, devleti egemen yaparak diğer siyasal örgütlenmelerden ayrılması gereksinimini karşılar. Devleti illegal yapılardan ayıran bu durum, devlet gücünün ve devletin şiddet tekelinin meşru zemine kavuşturulmasını da açıklamaktadır. Devletin hukuk ile ihtiyaçlardan doğan bu ilişkisi, karşılıklı ve doğrusaldır. Adaleti amaçlayan bir toplumsal düzen kurmak isteyen hukuk da devlete gerek duymaktadır. Yeri geldiğinde devlet iktidarının zorlayıcılığını kullanan hukuk, bunun için devlet organlarına başvurur. Böylece hukuk sistematiği, devlet eliyle normatif yapısını toplumsallaştırmaktadır. Hukuk devleti, vurgulanan devlet ve hukuk korelasyonunda katalizör işlevi üstlenmekte ve -taşıdığı ilkesel unsurlara riayet edildiği ölçüde- siyasal yönetiminde hukuk ve adalet çıkmazına düşmüş devlet denklemini çözebilmektedir.

B. HUKUK DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

Liberal düşüncenin tesiri altında gece bekçisine benzetilen[15] devletin, bireylerin hayatına asgari ölçüde müdahale etmesi düşüncesinin pekişmesi, hukuk devleti ilkesine güç kazandırmıştır. Zira hukuk devletinde birey, sivil toplumun temel taşıdır. Hukuk devletinin dayanak noktası, bireysel hak ve özgürlüklerin temin edilmesidir. Bu ilke ile demokratik toplum zorunluluklarına uygun biçimde hareket eden bir devlet anlayışı ile yönetimde keyfiliğin önüne geçilerek hukukun egemen kılınması amaçlanır.[16] İnsan haklarına saygılı bir devlet için siyasi iktidar, sınırlamaya tabi tutulur. Ancak böylece kamu gücü karşısında kişisel hak ve özgürlükler için bir kalkan oluşturulabildiği görülmüştür.[17] Hukuk devletinin esas amacı, bireyi devlet kudreti karşısında korumak gayesiyle siyasi iktidarı sınırlandırmak olmuştur.

15 Doehring, s. 209.

16 Gözübüyük, A. Şeref/Akıllıoğlu, Tekin: Yönetim Hukuku, Ankara 1993, s. 22-23.

17 Hukuk devletinin toplum nezdinde bulduğu karşılığı ve önemini vurgulayan bir

Sınırlı devlet kuramı Alman hukuk ekolünün bir ürünü olmakla birlikte hukuk devletinin kuramsal temellerinin gelişimi Fransız Devrimi ile gerçekleşmiştir.[18] Bu anlamda hukuk devleti doktrini, Almanya'da ortaya çıkmışsa da Fransa'da yükselen bir değer olmuştur.[19] Hukuk devleti ilkesini olgusal anlamda kurumsallaştıran Fransa, bu konuda diğer Kıta Avrupası devletlerine emsal olmuştur.[20] Hukuk devletinin 19. yüzyıl başlarından itibaren akıl devleti adı altında keyfiliğin, despotizmin ve teokrasinin karşıtı olarak yükseldiği görülmektedir.[21] Bu yüzyılda rönesans ve hümanizmden beslenen doğal hukuk anlayışına geri dönülmesi ile eşitlik ve temel hakların yanı sıra kuvvetler ayrılığı gibi demokratik yöntemlerin siyasal yaşamda genel kabul görmesi, bu gelişmeler üzerinde etken faktör olmuştur.

Erken görünümleri sonrası bir temel prensip haline gelen hukuk devleti, 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren yalnızca hukuka uygun hareket eden devlet biçimine bürünmüştür.[22] Bu yüzyılda hukuk devleti fikri, büyük zaferine ulaşmıştır.[23] 20. yüzyıl itibariyle ise, kuvvetler ayrılığı, bağımsız ve tarafsız yargı, kanun önünde eşitlik, temel

menkıbe anlatılır. 18. yüzyıl Prusya krallarından II. Frederick, beğendiği bir arsa üzerine saray yaptırmak ister. Ancak sarayın yapılacağı bu arazide bir yel değirmeni vardır. Kral, değirmenin derhal kamulaştırılması ve yıkılması emrini verir. Fakat değirmenin ihtiyar sahibi, teklif edilen yüksek miktardaki paraya rağmen bu istimlaka razı olmaz. Buna öfkelenen kralın 'zorla alırım' sözüne değirmencinin "Berlin'de hâlâ yargıçlar var" cevabı, Almanya'da atasözü olmuştur. Yel değirmeni yıkılmamış, saray da yanına yapılmıştır. Hukuk devletini sembolize eden her iki yapı, bugün arka arkaya durmaktadır. Söz konusu kral bile olsa mahkemelerin adaletinden emin olunduğunu gösteren bu olay, hukuk devleti idealini pratik düzlemde açıklayan bir emsaldir.

18 Erdem, s. 40.

19 Hukuk devletine ilişkin Alman ve Fransız doktrinlerindeki farklı kavrayışların karşılaştırmalı bir incelemesi için bkz. Chevallier, Jacques: Hukuk Devleti, Çev. Ertuğrul Cenk Gürcan, Ankara 2010, s. 9 vd.

20 Günday, s. 39.

21 Doehring, s. 209.

22 a.y.

23 Huber, s. 30.

haklar gibi kavramlar ile özdeşleşen bir anayasal devlet düzeni ile ilişkilendirilmiştir.

II. MODERN DÖNEMDE HUKUK DEVLETİ

Modern yaklaşımda hukuk devleti olgusunu kavramsal düzeyde Alman hukuk yazınında *Rechtstaat* sözcüğü karşılarken, İngiliz ve Fransız hukukunda kavrama tam olarak denk düşen bir terim bulunmamaktadır. İngiliz hukuk dilinde hukukun egemenliği anlamında *rule of law* ifadesi yerleşmişken, Fransız hukukunda anayasal devlet veya hukuk devleti olarak ifade edilebilecek *état de droit* ifadesi kullanılmaktadır.[24] Yine Amerikan hukukunda *rule of law* tabiri kullanılmakta ise de hukuk devleti kavramına kapsam itibariyle denk düşecek biçimde *due process of law* ifadesi anayasal olarak kabul görmüştür ve Amerikan Yüksek Mahkemesi'nin kararlarında bir ölçüt olarak bu ifade üzerinde durulmaktadır.[25] Bu ifadeler bakımından içerik ve işlevsellik yönleriyle bütünüyle bir farklılık söz konusu değildir. Hukuk devletinin yasallık koşuluna indirgenemeyeceğini vurgulamak bakımından şekli hukuk devleti ve maddi hukuk devleti ayrımı yapılır. Kavramın şekli ve maddi yönleriyle esası, devlet faaliyetlerinin hukuka uygunluğunu sağlamak, insan haklarına ve hukukun üstünlüğüne dayanan bir rejim ile adil bir hukuk düzeni oluşturmak ve bunun gelişimini sürdürmektir.

Terim anlamıyla hukuk devletinin ortaya çıkışı 19. yüzyıl başlarına denk düşmektedir. Hukuk devletini deyim olarak ilk kez 1860'larda Bähr ve Gneist isimli iki hukukçunun kullandığı aktarılmaktadır.[26] Bununla birlikte devlet iktidarının sınırlandırılması düşüncesinin kökeni, daha önceki dönemlere dayanmaktadır. Bir kısım düşünürler, henüz insan hak ve özgürlükleri pozitif hukukta yer almaya

24 Doehring, s. 208.

25 Altıparmak, Kerem: ""Due Process of Law" Kavramının Amerikan Hukukundaki Yeri Üzerine Bir İnceleme", (AÜHFD, C. 45, S. 1, 1996, ss. 219-250), s. 220.

26 Erdem, s. 39. Chevallier'in açıklamalarından her ikisinin de kavramı şekli anlamda idarenin yargısal denetimi bağlamında ele aldığı anlaşılıyor. Chevallier, s. 10.

başlamadan önce, mutlak görülen devlet gücünün keyfi uygulamalardan arındırılmasını tartışmaya açmışlardır.[27] Hukuk devletine bugünkü anlayışa yakın duran haliyle Hobbes, Locke, Milton ve sonrasında Kant tarafından değinilmiştir.[28] Hukuk felsefesi bakımından kavrama, 18. yüzyıl sonları itibariyle rasyonelite çerçevesinde başvurulmuştur.

Modern hukuk devleti düşüncesinin temellerine Kant felsefinde rastlanır. Her ne kadar hukuk devleti tabirini kullanmamışsa da kural olarak modern hukuk devleti fikri onun tarafından geliştirilmiştir.[29] 1797 tarihli "Ahlak'ın Metafiziği" kitabının "Hukuk Öğretisinin Metafizik Temelleri" başlıklı bağımsız ilk bölümünde 'hukuk zemininde duran devlet'ten bahseden[30] Kant, hukuk devletini doğrudan vurgulamaktadır. Görüşlerini hukuka dayanan devlet formülü ile açıklayan Kant'a göre, kişilerin özgürce gelişebilmeleri kadar devletin de hakkaniyet içinde gerçekleşebilmesi için devletin hukuka uygun olarak düzenlenmesi ve hukuka uygun davranan bir toplumsal kuruluş olması gerekir.[31]

Kant'dan sonra hukuk devleti düşüncesi, zirveye doğru tırmanmaya başlayacaktır.[32] 19. yüzyıl başlarında, hukuk devletini hukuk kültünün egemen olduğu ve devlet evriminin en yüksek aşaması olarak değerlendiren[33] Alman doktrininde kavramın genişletildiği görülmektedir. Adam Müller'in eserlerinde farklı anlamları ile karşılaşılmakta, kapsamlı bir izahı ise Robert V. Mohl'a atfedilmektedir.[34] Anglosakson geleneğin temsilcisi olarak hukuk devletini sistematik şekilde inceleyen İngiliz anayasa kuramcısı Albert V. Dicey ise, ana-

27 Kapani, s. 249.

28 Doehring, s. 209.

29 Huber, s. 29.

30 Dikmen Caniklioğlu, s. 14.

31 Huber, s. 29.

32 Huber, s. 29-30.

33 Chevallier, s. 9.

34 Doehring, s. 209.

yasal bir ilke olarak hukukun üstünlüğünün asgari[35] düzeyde şu üç anlama geldiğini belirtmektedir: i) iktidarın keyfiliğine karşı olağan hukukun mutlak hâkimiyeti, ii) istisnasız olarak her bireyin eşit biçimde olağan hukuka bağlılığı, iii) bireysel haklara dayalı olarak toplumsal düzende hukuki ruhun olağan anayasallığı.[36] Dicey'in yüklediği bu anlamlara göre hukuk devleti, yönetenlere geniş ve keyfi kamusal yetkilerinin öngörüldüğü hükümet biçimlerinin karşısında durmakta[37] ve partriyarkal yönetim metotları ile ayrı düşmektedir.[38]

Liberal devlet anlayışının devleti birey iradesi ile açıklayan[39] özgürlükçü yaklaşımı, 20. yüzyılda hukuk devletine sarılmıştır. Nitekim neoliberal düşüncede hukuk devleti olgusu, özgürlük ile eşdeğer tutulmaktadır. Örneğin liberal teorisyen Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty* isimli kitabında şekli hukuk devleti ve özgürlük ilişkisi üzerinde durmuş ve 'ancak yasalara uyulması halinde bir başkasının iradesinden kurtulmak mümkündür, böylece kişi kimseye tabi olmaz ve bu sayede özgür kalır' fikrini savunmuştur.[40] Dicey'in görüşlerinden yola çıkarak hukuk devletini açıklayan[41] Hayek'in siyasal özgürlüğün temel güvencelerinden biri olarak hukuk ötesinde gördüğü[42] ideal hukuk devletinde, şu dört unsur bir arada bulunmalıdır: i) herkes için ge-

35 Özcan, s. 123-124.

36 Dicey, Albert Venn: "Hukuk Devleti: Doğası ve Genel Uygulamalar", Çev. Ali Rıza Çoban (iç Hukuk Devleti, Edr. Adnan Küçük, Ali Rıza Çoban ve Bilal Canatan, Ankara 2008, ss. 25-38, s. 36-37.

37 Turan, Mehmet: "Albert Venn Dicey'nin Hukuk Devleti Anlayışının Işığı Altında Türk Anayasa Mahkemesi'nin Kararları", (Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. 5, S. 1, 2020, ss. 3237-3258), s. 3241.

38 Özcan, s. 128.

39 Göze, s. 394.

40 Türe İlknur/Türe Fatih, "Liberalizm, Mülkiyet Hakları ve Hukuk Devleti Üzerine" (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 2, S. 1, 2014, ss. 357-369), s. 359.

41 Turan, s. 3244.

42 Aktaş, Sururi: "Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış", (Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, S. 1, 2020, ss. 1-32), s. 6.

çerli olan genel ve soyut kanunlar, ii) bu kanunların açık, kesin ve belirli olması, iii) hukuk önünde eşitlik, iv) bireysel haklara yönelen keyfi zorlayıcı müdahalelerin bağımsız yargı tarafından denetimi.[43] Hayek'in hukuk devleti, devletin zor kullanma gücünün genel ve soyut yasalarla sınırlanması olarak anlaşılmaktadır.

Genel ve soyut bu kurallar arasındaki hiyerarşinin sağlanması sorununu ise, Avusturyalı kamu hukuku kuramcısı Hans Kelsen, 20. yüzyılın başlarında geliştirdiği normlar hiyerarşişi kuramı ile çözümlemektedir. Hukuk kuralları arasındaki hiyerarşinin sağlandığı devleti hukuk devletine eş tutan[44] Kelsen, devleti saf bir norm düzeni olarak gördüğü için esasen onu hukuki olarak niteleyen görüşlere karşı çıkmaktadır.[45] Zira ona göre, hukukla yönetilmeyen devletin tahayyülü mümkün değildir.[46] Geliştirdiği normlar piramidi ile çağdaş anayasal anlayışa kapı aralayan Kelsen, hukuk devletini yeni bir boyuta taşımıştır.[47]

Modern hukukun[48] bir öğesi olarak hukuk devletinin 20. yüzyıl yaklaşımında, farklı açılımlar ile karşılaşılmaktadır. Bu yüzyıl ile birlikte hukuk devleti, hukuk rejimine boyun eğen özel bir devlet biçimi olarak algılanmaya başlamıştır.[49] Doehring, maddi adaletin temel haklara riayet ve sosyal devlet yolları ile korunduğundan bahisle hukuk devletinin kavramsal içeriğinin biçimsel hukuk güvencesi ve onu sağlayan bağımsız mahkemelerle sınırlı kalması ve bunun haricindeki

43 Erdoğan, Mustafa: Anayasal Demokrasi, Ankara 2013, s. 118-119.

44 Atay, Ender Ethem: "İnsan Haklarının Gerçekleştirilme Şartı Olarak Hukuk Devleti", (Polis Dergisi, S. 36, 2003) 10 Nisan 2022 tarihinde http://www.hukuki.net/hukuk/index.php?article=781 adresinden erişildi.

45 Doehring, s. 25-26.

46 Aktaş, s. 5.

47 Erdem, s. 40-41.

48 Bir sistem olarak modern hukuka ilişkin okumalar için bkz. Akkaya Kia, Rukiye: Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, İstanbul 2011, s. 78 vd. Akkaya Kia, modern hukuku meşruiyetin yaratıcı deseni olarak tarif etmekte ve ona ait özelliklerin çağlar boyu gelişen hukuk düşüncesinin senteziyle açıklanabileceğinin altını çizmektedir. Akaya Kia, s. 34-35.

49 Chevallier, s. 6.

hususların kanun koyucuya bırakılması gerektiğini düşünmektedir.[50] Chavallier'e göre ise dün olduğu gibi bugün de hukuka mutlak bir güveni betimleyen hukuk devleti, hukukiliğin siyasal ve toplumsal alanda birfiil genişlemesini haklılaştırmakta ve aynı zamanda bu hukukileştirmenin meşruluk ilkesi olarak ortaya çıkmaktadır.[51]

Hukuk devleti, salt bireylerin hukuki güvenliğinin sağlandığı bir düzeni temin etmenin ötesinde kamusal meşruiyetin tesis edilmesini amaç edindiği için, siyasi iktidarın tüm faaliyetlerinin yasal zemine kavuşturulmasını ve yargısal denetimini[52] içermektedir. Sadece yönetilenlerin değil yöneticilerin de hukuk ile bağlı olması hususu, hukuk devleti ilkesinin temelinde yatmaktadır.[53] Türkçe öğretide Özbudun, hukuk devletini vatandaşların hukuki güvenliğe sahip olduğu ve devletin eylem ve işlemlerinin hukuk kurallarına bağlı olduğu sistem[54] şeklinde ifade ederek kavramın kamu otoritesini sınırlayan yönüne dikkat çekmiştir. Günday ise, yönetilenlere hukuki güvenceler verilen ve temel hak ve özgürlükleri temin eden devlet[55] olarak tanımlayarak insan hak ve özgürlüklerinin sağlanması yönünü öne çıkarmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kamusal menfaatların eşit ve adil bir şekilde dağıtılmasına dönük olarak hukuka bağlı devlet düşüncesi genişlemiş ve hukuk devleti idealine refah devletinin eklemlendiği sosyal hukuk devleti anlayışı gelişme kaydetmiştir.

III. HUKUK DEVLETİNİN EVRENSEL BİR STANDART OLMASI

II. Dünya Savaşı sonrasında demokrasi ve insan haklarının öneminin açıkça anlaşılması, hukuk devleti olgusunu tüm dünya devletlerinin gündemine taşıyarak evrensel bir niteliğe büründürmüştür. Zira hukuk devleti, tarihsel olarak demokrasi ve insan haklarına içkindir.[56]

50 Doehring, s. 218.

51 Chevallier, s. 136.

52 Özay, İl Han: Günışığında Yönetim, İstanbul 2002, s. 27.

53 Gözübüyük ve Akıllıoğlu, s. 22.

54 Özbudun, s. 125.

55 Günday, s. 39.

56 Erdem, s. 37.

Aynı zamanda hukuk devletinin hayata geçirilmesi, demokrasi ve insan hakları bakımından bir koşuldur.[57] İnsan hakları ve demokrasinin kuramsal sahalarda genişlemesi ve bu gelişmelerin uluslararası toplumda karşılık bularak devlet uygulamalarına yansımak zorunda kalması ile baskıcı yönetim anlayışlarındaki kırılmalar ivme kazanmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde dikta yönetimlerinin bireysel hak ve özgürlükleri hiçe sayan uygulamaları karşısında[58] hukuk devleti, panzehir olmuştur. Bu dönemde hukuk devleti anlayışı, yeni dünya düzeninde devlet yönetimlerine özgürlükçü bir soluk getirmiştir.

Sivil toplumun etkinliği siyasi iktidar yapılarının hukuki çerçevelerini demokratik çizgilerle belirginleştirmiş ve yönetici sınıfın ülke üzerindeki hükümranlığına dayanan anlayışların terk edilmesiyle halkın yönetimdeki temsile dayanan görünürlüğü artmıştır. Devlet organlarının ancak hukukun verdiği yetkiyle hareket edebileceği tezi, hukuk devleti teorisinin esası olmuş ve iktidarın kullanımını hukukun verdiği yetkiye dayandırmıştır.[59] Tüm bunlar, insan odaklı yönetim ve birey için devlet yaklaşımlarının yerleşmesini sağlamıştır.

Devlete dair siyasal ve ideolojik tartışmaların merkezine taşınmasıyla hukuk devletinin yayılması, ulusal ve uluslararası bir iktidar mücadelesi haline gelmiştir.[60] Hukuk devleti, iki dünya savaşı arasında ortaya çıkan totaliter rejimlerin yol açtığı dönemsel yönetim krizlerine rağmen, evrensel kabule dayanan norm alanını genişletmektedir. Bu durum, siyasal sahada yaptığı hukukileştirme ile devlet işleyişinde tesis ettiği istikrara bağlanabilir. Hukuk devletinin özü sayılan anayasal nitelikteki hukuki öngörülebilirlik ve hukuki güvenlik kuralları bu istikrarın temininde belirleyicidir.[61] Hukuk devleti, yönetici sınıfın keyfi uygulamalarını önleyen mekanizmaları sürekli mükemmelleştirmesi bakımından etkin bir güce sahiptir.[62]

57 Atay a.g.e.

58 a.y.

59 Chevallier, s. 6-7.

60 Chevallier, s. 117.

61 Erdoğan, s. 114.

62 Chevallier, s. 152.

Uluslararası ya da bölgesel ölçekte koruma mekanizmaları getirmek amacıyla hazırlanan bildiri ve sözleşmelerde, hukuk devletine temel bir prensip olarak yer verilerek normatif yapısı güçlendirilmektedir. Pozitif hukuk bakımından (1215) Magna Carta Libertatum ile ima edilip (1789) Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile altı çizilen hukuk devleti, (1948) İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB) ile evrensel bir standart görünümüne kavuşmuş ve (1953) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile etkin bir hukuki bağlayıcılık kazanmıştır.

Fransız Devrimi sonrası ilan edilen ve hukuk devleti ve insan hakları idealine ulaşma amacıyla hazırlanan tarihi belgeler arasında başat sayılan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi için eski rejimin ölüm fermanı denmektedir.[63] Giriş kısmı ile 17 maddeden oluşan Bildiri'de, egemenliğin yönetenden yönetilene geçmesi[64] ve devletlerin meşruiyetini halka dayandıran aydınlanma düşüncesi ifade edilmiştir. 1948 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından ilan edilen ve bir önsöz ile 30 maddeden oluşan İHEB ise, BM Şartı'nda belirtilen hükümleri insan hak ve özgürlükleri listesi ile teyit ederek hukuk devleti idealini dünya devletleri nezdinde gündeme getirmiştir.[65]

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden dört yıl sonra kurulan Avrupa Konseyi, Avrupa topraklarında yeni bir savaşın yaşanmaması, savaşların yol açtığı büyük insani krizlerin aşılması ve insan hak ve özgürlüklerini tarumar eden yeni dikta rejimlerinin ortaya çıkmaması gibi amaçlarla AİHS'yi hazırlamıştır.[66] Hukuk devleti, demokrasi ve insan haklarını üç temel sütunu yapan Avrupa Konseyi, hazırladığı AİHS'nin başlangıç hükümlerinde hukukun üstünlüğünün esasını vur-

63 Sander, Oral: Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e, Ankara 2014, s. 164.

64 Egemenliğin halka ait olduğu, 3. maddede şu şekilde ifade edilmiştir: "*Her egemenliğin ilkesi, öz olarak Ulus'un içindedir. Hiçbir kurum, hiçbir kişi açıkça ulustan kaynaklanmayan bir otoriteyi kullanamaz.*" Ağaoğulları, Mehmet Ali: Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği, Ankara 2010, s. 217.

65 Kapani, s. 62-63.

66 Tezcan, Durmuş/Erdem, Mustafa Ruhan/Sancakdar, Oğuz: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Ankara 2004, s. 31.

gulamıştır.[67] Avrupa Konseyi'ne üye devletlerde hukuk devletinin hayata geçirilmesine yönelik koruma mekanizmaları getiren AİHS, yürürlüğe girdiği 1953 yılından bu yana imzacısı olduğu ülkeler bakımından hukuk devletinin yerleşmesinde bir turnusol kâğıdı olma fonksiyonuna sahiptir.

Belirtilen bu düzenlemelere göre hareket etmek durumunda olan adalet divanları, insan hakları mahkemeleri gibi uluslararası yargı organlarının yanı sıra ülke anayasa mahkemeleri ve yargı kuruluşları, aldıkları kararlarda hukuk devletini yasal ve olgusal yönleriyle yorumlayarak içtihatlar ile gelişmesini sağlamaktadır. Her ne kadar yargıçların hukuk yaratma faaliyetinin hukuk devleti kavramına ters düştüğü öne sürülse de bunun açıklanması güç olan durumlarda salt hukuki yorum faaliyeti amacıyla gerçekleştirilmesinde hukuk devleti açısından bir sorun bulunmamaktadır.[68] Hukuk devletine yapılan bu referanslar, otoriteryenizm ve totaliteryenizmin sonunun bir sembolü ve değişimin işaret fişeği olarak algılanmaktadır.[69]

Geldiği nokta itibariyle hukuk devleti, biçimsel kavrayışların ötesinde ve normlar hiyerarşisini aşan şekilde bir ilkeler ve değerler bütünlüğüne bağlılık olarak konumlanmaktadır.[70] Çoğulcu ve demokratik bir hukuk devleti, toplumsal örgütlenmenin yüzyıllar geçtikten sonra geldiği en çağdaş ve ileri düzeydeki düzeni olarak kabul edilmektedir.[71] Bununla birlikte şekli bir hukuk devleti anlayışının benimsenmesinin ideolojik tasavvurlar ile devletin asıl doğasının anlaşılmasını önlemeye oldukça uygun olabileceği gerçeği önemini korumaktadır. Zira hukuk devleti, tartışmaya kapalı biçimde siyasal meşruiyet elde etmek isteyen devletlere kendini dayatan mecburi bir referans ve kerameti kendinden menkul bir değer olarak sunulmakta-

67 Turan, s. 3238.

68 Doehring, s. 228.

69 Chevallier, s. 117.

70 Chevallier, s. 99-100.

71 Özay, s. 9.

dır.[72] Hukuk devletinin bu cazibesi, Batı propagandasının sıklıkla başvurduğu bir araç olması kadar soyut vaatlere elverişli yapısından da kaynaklanmaktadır.

Küreselleşmenin tesiriyle refah devletinin yaşadığı krize bağlı olarak 70'li yıllarda yeniden aktif hale gelen hukuk devleti, ideolojik şemalara dâhil olmuştur.[73] Bu süreçte hukuka bağlı devlete dair bakış açısı yenilenerek refah devleti, sosyal hukuk devleti vb. tartışmaya açılmıştır.[74] Sanayi toplumunun ortaya çıkardığı sosyal adalet ihtiyacının hukuk devletinin amacını sosyal devletin sınırlarına doğru genişlettiği görülmektedir.[75] Halk sınıfları ile egemen sınıflar arasındaki dengenin sağlanması kaygısı, bu durum üzerinde etkili olmuştur.[76] Liberal kuramın 19. yüzyıldaki devlet-toplum ayrımı, 20. yüzyıl ile zayıflamıştır.[77] Liberal düşünce kendi içine sosyal devleti dercederek kapitalizmin radikal yönlerini yumuşatmış,[78] sosyal gerçekliklerin meydan okuması karşısında maddi hukuk devleti anlayışının önemi artmıştır. Maddi hukuk devleti anlayışı savunucuları, sosyal haklarla pekiştirildiği ölçüde hukuk devletinin anlam kazanacağına inanmaktadır.[79] 80'li yıllar ile birlikte zorunlu bir siyasal söyleme evrilen hukuk devleti olgusu, hukuk dogmatiğinin yavan alanından küresel ölçekte kurtulmuştur.[80] Günümüz toplumlarında bir mit haline gelen hukuk

72 Chevallier, s. 118. Chevallier, bu durumu hukuk devletinin hegomanyası olarak tarif etmektedir. a.y. Ona göre, hukukun siyasal alandan silinerek bir fetişe dönüşmemesi için hukuk devletine sahip olduğundan daha fazla erdem atfedilmemelidir. Chevallier, s. 150.

73 Chevallier, s. 119.

74 Doehring, s. 209.

75 Huber, s. 51.

76 Algan, Bülent: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara 2007, s. 98.

77 Doğan, İlyas: Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler, Ankara 2013, s. 329.

78 Uygun, Oktay: Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar, İstanbul 2011, s. 129.

79 Aktaş, s. 23.

80 Chevallier, s. 1.

devletinin yakın zamanlardaki yayılışı,[81] üstlendiği işlev ve temsiller ile evrensel bir temaya dönüştüğünün ispatıdır.

SONUÇ

Doktrinde hukuk devletinin tanımı çeşitli biçimlerde yapılmış ve içeriği biçimsel, prosedürel ya da maddi yaklaşımlar ekseninde farklı farklı açıklanmıştır. Bu değerlendirmeler, maddi hukuk devleti anlayışını karşılayabildiği oranda anlamlıdır. Modern hukuk sistemleri bakımından hukuk devletinin genel bir tanımı, hukukun üstünlüğünü siyasal düzenin esası kabul eden, hukukun evrensel ilkelerini benimseyen, faaliyetlerinin yasalar ile çerçevelendiği, bağımsız ve tarafsız bir yargı sistemi ile demokratik ve adil bir düzen kurmayı ve sürdürmeyi amaç edinen, temel hak ve hürriyetlerin sağlandığı devlet olarak verilebilir. 20. yüzyıl boyunca kaleme alınan evrensel nitelikteki hukuki belgelerde, hukuk devleti düzenlenmiş ve esasına mahsus unsurlar hüküm altına alınmıştır. Bu minvalde, hukuk devletinin biçimsel unsurlarını anayasal düzenine dâhil edemeyen devletler uluslararası toplum tarafından meşru görülmemekte ve maddi unsurlarını hayata geçiremeyen yönetimler makbul sayılmamaktadır.

Modern devlet, hukukun üstünlüğü olgusal ve ilkesel olarak geliştikçe demokratik ve özgürlükçü bir anlayışa teslim olabilmiştir. Hukuka bağlı devleti tesis ederek devlet kudretini sınırlandırmayı ve hukuku üstün kılmayı amaçlayan hukuk devleti, modern dünyada demokrasinin temel tezi olmuştur. Hukuk devleti, demokratik bir rejimin ön koşulu olarak değerlendirilmekte ve evrensel bir hukuki referans olarak görülmektedir. Bugün için meşru bir siyasi iktidarın ve demokratik bir toplum düzeninin yolunun demokrasiyi ve insan haklarını hâkim kılan hukuk devleti anlayışının benimsenmesinden geçtiği kabul edilmektedir.

Anayasal demokratik rejimlerde siyasi iktidarın hukuk ile bağlı olması, temel bir prensiptir. Modern devlette yönetim, devlet sisteminde egemenliğin bir tezahürü olan hukuk düzeni şemsiyesi altında-

81 Chevallier, s. 152.

dır ve kendisi için bağlayıcılığı haiz hukuka uymak zorundadır. Siyasal gücün meşru olarak sınırlandırılmasını sağlayan hukuk devleti, siyasi iktidarı keyfi uygulamalardan men eder ve işlemlerinin yasal çerçevelerde gerçekleşmesine hizmet eder. Yargı sisteminin bağımsızlık ve tarafsızlığının teminatı olmasının yanı sıra bireysel haklar ve temel özgürlüklerinin güvencesi olarak görülür. Modern devlette demokratik kültür ve hak savunuculuğunun yükselişi, hukuk devleti bilincine katma değer sağlamaktadır. Modern zamanlarda hukuk devletinin olgusal gelişimi, demokrasinin yerleşmesi ve insan haklarının tanınması ile eşgüdümlü ilerlemektedir. Milenyum çağına girilen 21. yüzyılda hukuk devleti, tüm iktidarların meşruluğunun teminatı haline gelmiş, alternatif modeller hükümsüz kalmıştır.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.y.	: Aynı Yerde
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BM	: Birleşmiş Milletler
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Edr.	: Editörler
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Bildirisi
m.	: Madde
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
S.	: Sayı
vb.	: Ve benzeri

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali: Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği, Ankara 2010.

Ağaoğulları, Mehmet Ali: "Demokratik Mitoslar: Halk-Ulus Egemenliği ve Siyasal Temsil", (AÜSBFD, C. 46, S. 1, 1991, ss. 21-30).

Akkaya Kia, Rukiye: Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, İstanbul 2011.

Aktaş, Sururi: "Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış", (Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, S. 1, 2020, ss. 1-32).

Algan, Bülent: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara 2007.

Altıparmak, Kerem: ""Due Process of Law" Kavramının Amerikan Hukukundaki Yeri Üzerine Bir İnceleme", (AÜHFD, C. 45, S. 1, 1996, ss. 219-250).

Atay, Ender Ethem: "İnsan Haklarının Gerçekleştirilme Şartı Olarak Hukuk Devleti", (Polis Dergisi, S. 36, 2003) 10 Nisan 2022 tarihinde http://www.hukuki.net/hukuk/index.php?article=781 adresinden erişildi.

Chevallier, Jacques: Hukuk Devleti, Çev. Ertuğrul Cenk Gürcan, Ankara 2010.

Dicey, Albert Venn: "Hukuk Devleti: Doğası ve Genel Uygulamalar", Çev. Ali Rıza Çoban (iç Hukuk Devleti, Edr. Adnan Küçük, Ali Rıza Çoban ve Bilal Canatan, Ankara 2008, ss. 25-38.

Dikmen Caniklioğlu, Meltem: "Hukuk Devletinde Siyasi İktidar ve Yargının Karşılıklı Konumu-İlişkileri", (Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 10, S. 1, 2008, ss 9-58).

Doehring, Karl: Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku), Çev. Ahmet Mumcu, İstanbul 2002.

Doğan, İlyas: Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler, Ankara 2013.

Erdem, Fazıl Hüsnü: "Hukuk Devleti ve 1982 Anayasası", (Liberal Düşünce Dergisi, C. 4, S. 16, 1999, ss. 32-56).

Erdoğan, Mustafa: Anayasal Demokrasi, Ankara 2013.

Göze, Ayferi: Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 2013.

Gözübüyük, A. Şeref ve Akıllıoğlu, Tekin: Yönetim Hukuku, Ankara 1993.

Günday, Metin: İdare Hukuku, Ankara 2011.

Huber, Ernst Rudolf: "Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet" Çev. Tuğrul Ansay (AÜHFD, C. 27, S. 3, 1970, ss. 27-51).

Kapani, Münci: Kamu Hürriyetleri, Ankara 2013.

Özay, İl Han: Günışığında Yönetim, İstanbul 2002.

Özbudun, Ergun: Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2014.

Özcan, Mehmet Tevfik: "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruyeti", (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 64, S. 2, 2006, ss. 119-144).

Sander, Oral: Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e, Ankara 2014.

Tezcan, Durmuş/Erdem, Mustafa Ruhan/Sancakdar, Oğuz: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Ankara 2004.

Turan, Mehmet: "Albert Venn Dicey'nin Hukuk Devleti Anlayışının Işığı Altında Türk Anayasa Mahkemesi'nin Kararları", (Çankaya Üniversitesi Hukul Fakültesi Dergisi C. 5, S. 1, 2020, ss. 3237-3258).

Türe, İlknur/Türe, Fatih: "Liberalizm, Mülkiyet Hakları ve Hukuk Devleti Üzerine" (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 2, S. 1, 2014, ss. 357-369).

Uygun, Oktay: Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar, İstanbul 2011.